

נעורים בטרם שואה: זיכרונות מעולם שאבד

גיא מירון

עידו בסוק (עריכה וכתובת מבוא והקדמות) ואברהם נוברשטיין (עריכה), **עלילות נעורים: אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם**, בית שלום עליכם, מרכז זלמן שזר והמכון לחקר תולדות יהודי פולין באוניברסיטת תל-אביב, ירושלים, תשע"ב, 802 עמודים.

'בשעה שאני ניגש לכתובת האוטוביוגרפיה שלי אינני יודע, למען האמת, באיזו שפה למסור אותה – יידיש, עברית או דווקא פולנית? יש בעיות שאני חושב עליהן ביידיש. אלו הם קודם כל עניינים הקשורים בחיי היומיום. על שאלות ארץ ישראל והציונות אני חושב בעברית. אולם יש עניינים רבים שעליהם אני חושב בפולנית; כוונתי בעיקר לדברים הקשורים לבית הספר, היסטוריה כללית ופולנית, גיאוגרפיה של העולם וכן הלאה' (עמ' 308). משפטים אלה, שבהם נפתחת האוטוביוגרפיה של גרשון פיפע, שנכתבה בשנת 1934 בעת היותו בן עשרים, יכולים להמחיש את אופיו רב הפנים והמורכב של עולמם של הצעירים ובני הנוער היהודים שחיו בפולין בעשור שקדם לשואה. עולם מרתק זה מוצג לפנינו באופן עשיר ובלתי אמצעי בספר **עלילות נעורים**.

בשנת 1932 הכריז יווא – המכון המדעי היהודי שפעל בוויילנה – על תחרות חיבורים נושאת פרסים לכתובת אוטוביוגרפיות של צעירים יהודים. הצלחתה של יוזמה זו הביאה להכרזתן של שתי תחרויות נוספות – ב־1934 וב־1938-1939. יוזמי התחרות, ובאופן אחר גם כותבי החיבורים, היו עסוקים בבעיותיה הקיומיות של יהדות פולין בשנות השלושים. מי שיעיין במבוא שהקדים עידו בסוק לקובץ שלפנינו יתוודע גם לסדר היום המחקרי שהעסיק את ראשי יווא – בראש ובראשונה מקס ויינרייך – שפעלו מתוך מודעות לשיח האקדמי בן הזמן שעסק בתרבות הנוער ובתיעוד שלה (ויינרייך אף השתתף בשנת 1932/33 בסמינר על מחקר בינלאומי שנערך באוניברסיטת ייל בארצות הברית ואשר עסק בהשפעתה

של התרבות על התפתחות האישיות). אך למרות בעיותיו הקיומיות של הציבור היהודי בפולין, איש מהם לא העלה על דעתו שזמן קצר לאחר השלמתה של התחרות השלישית יעלה הכורת על קהילה יהודית גדולה זו. במבט לאחור, כך נראה, אי אפשר שלא לקרוא את החיבורים כמעין הצצה אינטימית אחרונה לעולם שחרב.

מלמעלה מ־600 החיבורים שנמסרו בשלוש התחרויות, רובם הגדול פרי עטם של בני נוער יהודים מפולין, שרדו את השואה בדרך נס כ־370 ששמורים עד היום בארכיון ייווא בניו יורק. הספר שלפנינו מגיש לקורא העברי מבחר של עשרים מהן. שלושה מעשרים החיבורים הנכללים בספר נכתבו בעברית וכל אחד מהם משמש, נוסף על החומר המרתק הנכלל בו, עדות חיה למקומה של העברית בחייהם של מגזרים מסוימים ביהדות פולין בתקופה זו ולאופיה. תשעה חיבורים תורגמו מידיש – השפה שבה נכתבו כ־75 אחוז מכלל החיבורים ששרדו – ושמונה תורגמו מפולנית. כמעט כל הכותבים, לפחות אלה הנכללים באוסף שלפנינו, היו חשופים ברמה כזו או אחרת לשלוש הלשוניות הללו, גם אם לא תמיד התיימרו לכתוב בשלושתן. מקומה המרכזי של היידיש כשפת הכתיבה נבע, כך נראה, בין השאר מהנחיתם הברורה של מארגני התחרות להתמקד בכתיבה על חיי היום־יום. זו הייתה גם הסיבה לכך שפיפע, שבדבריו פתחתי, בחר בסופו של דבר לכתוב בשפה זו.

הספר נפתח במבוא רחב 'ריעה' (עמ' 7–62) שבו אנו מתוודעים לתולדותיו של האוסף ולבעיות היסוד העקרוניות שהוא מעורר – בעיית הזיכרון וההיזכרות, שאלת הייצוגיות של הטקסטים האוטוביוגרפיים, מניעיהם של הכותבים השונים, מקורות העיצוב של כתיבתם ועוד. הקובץ שלפנינו הוא המבחר השלישי מחיבורי האוסף הרואה אור – קדמו לו קבצים באנגלית ובפולנית. מעבר לכך, האוטוביוגרפיות הנכללות באוסף שימשו, ומן הסתם גם עתידות לשמש, מחקרים בדיסציפלינות שונות. בסוק, שהתמסרותו לפרויקט תיעוד זה החלה במסגרת עבודת הדוקטור שלו, שבה חקר למעלה ממאה חיבורים הנכללים באוסף, מסביר בפירוט את מניעי הבחירה שלו ושל אברהם נוברשטיין בעשרים החיבורים הנכללים בקובץ. כל אחד מעשרים החיבורים שנכללים בעלילות נעורים נפתח בהקדמה בת כמה עמודים. בהקדמות אלה, שהן תוספת רבת ערך לקובץ ואפשר לקרוא אותן כיחידות טקסט עצמאיות, אנו מתוודעים לפרטי הרקע של הכותבים ככל שהצליח בסוק להשיגם, ובכלל זה לגורלם בתקופה השואה, וכן אם שרדו לאחר מכן. ההקדמות כוללות גם דיונים על התמות המרכזיות שמופיעות באוטוביוגרפיה הנדונה, על דרכי הייצוג שלהן, על המבע הלשוני ועוד. לספר מצורפים שני נספחים – מאמרים מפורטים המציגים את מערכות החינוך שבהן למדו ילדי היהודים בפולין בין מלחמות העולם (הכוונה הן לחינוך הממלכתי הפולני והן לרשתות החינוך היהודיות) ואת תנועות הנוער בנות הזמן.

ההנחיות שקיבלו הנערים והנערות אשר הגישו את חיבוריהם לתחרות (גרסה עברית מקורית שלהם, שיכולה לשמש הצצה נוספת לעברית בת הזמן, מצולמת בעמ' 65–66), מדגישות את הצורך בכתיבה בכנות ובפירוט של מעשי היום־יום: 'לא מספר המאורעות ולא יציאתם מגדר הרגיל הם המכריעים בדין. לא נדרש אלא שהאוטוביוגרפיה (!!) תהא

כתובה בכנות, בדיוק ובפרוטרוט [...] ספר כל דבר ודבר לפרטיו. אל תבוז לקטנות'. ואכן, מרבית החיבורים שנכללו בקובץ שלפנינו עומדים בדרישות אלה ומציגים תמונה מפורטת של חיי הכותבים והתלבטויותיהם בשאלת זהותם כפי שחוו אותן בעת הכתיבה. על רקע זה מאפשרים לנו החיבורים להתבונן בעולמם של יהודי פולין בתקופה זו 'מלמטה', מבעד לחוויותיו של היחיד ומתוך המשפחה. מבט כולל על החיבורים מפרספקטיבה זו חושף חברה הנמצאת בתהליך מעבר מורכב מעולמה של המסורת לעולם המודרני. הכותבים, כך נראה, מתבוננים בעולם שבו גדלו מנקודת מבט ורגישויות בעלות אופי מודרני ברמה כזו או אחרת. בכך הם אינם מייצגים בהכרח את הנוער היהודי בפולין בכללו. עצם בחירתם לכתוב ונטייתם אל הספר מייחדים אותם ומסמנים אותם מראש כרגישים וכמודעים יותר, וחלקם אף מתארים את עצמם כמי שחווים בדידות במשפחה ובחברה.

עושר הפרטים והחוויות שנכללות בחיבורי הקובץ הופכים את ההצגה הממצה שלהם לבלתי אפשרית. בדברים שלהלן אנסה להתייחס בקצרה לחלק מהסוגיות על בסיס הקטגוריזציה שהתווה פיעפ בתחילת חיבורו. ארון תחילה בייצוג חיי היום-יום היהודיים שלהם מוקדשת עיקר תשומת הלב (בראש ובראשונה למשפחה וכן למסגרות החינוך היהודיות), אעבור להיבטים הפולניים של סיפורי החיים של הכותבים ואסיים בהתייחסות לאלה העבריים, שנוגעים לתנועות הנוער ולציונות.

מרב הטקסטים משתקפת לא רק מצוקה קיומית כלכלית אלא גם חסכים רגשיים שהכותבים חוו בילדותם. במקרים רבים משקפת מצוקתם את היותם בני דור שני, לכל הפחות, של יהודים המתמודדים עם אתגרי המודרנה. המטען התרבותי של הוריהם, ולעתים גם הפערים בין האם לאב, מתוארים כחוויות מעצבות ממדרגה ראשונה. כך, למשל, אנו מתוודעים בחיבור מספר 4 בקובץ (פרי עטה של כותבת שכנתה עצמה האנזי) למשפחה שבה האב בעל השכלה חילונית ונטה לאידאולוגיה ציונית סוציאליסטית ואילו האם נטתה למסורת ואף לאמונות טפלות. מקריאת החיבור אפשר לקבל את הרושם שטלטלותיה החינוכיות, החברתיות והפוליטיות של האנזי מושתתות על חוויית יסוד זו. סימה פיטליוק, בעלת החיבור מספר 6 בקובץ, חוותה את ילדותה בסימן של מאבק בין הוריה על חינוכה. האם, הנאורה יותר, הצליחה לכפות על האב, שמתואר כאדם מחמיר וקשה שלא האמין בערך של חינוך בנותיו, להכניס את סימה ללימודים סדירים בבית הספר, אך מותה של האם בטרם עת פגע בלימודיה של הבת. היעדרו של אביה מטקס הסיום של בית הספר היסודי, שבו נשקו כל שאר ההורים לילדיהם (עמ' 240), היא אחת החוויות הקשות המתוארות בחיבורה ומכאן והלאה מניע אותה הצורך להשתחרר מאביה ולבנות חיים עצמאיים. משה טנדלז', בעל חיבור מספר 14, שבסוק מתאר את חיבורו כקרוב ביותר ליצירת אמנות של ממש מחיבורי הקובץ, היה בנם של אב בעל מלאכה ואוטוידקט ואם חולת נפש. מעבר לאופן הקשה שבו חווה הבן את יחסיהם המורכבים של הוריו, מושתתת האוטוביוגרפיה שלו גם על הזדהותו עם עמדתו של אביו מול זו של אבי אביו, שדבקתו השמרנית בדת עמדה בניגוד לנטיותיו הנאורות והחילוניות יותר של האב, שקרא עיתוני יידיש והיה בעל

נטיות אמנותיות. היה זה הסבא, כך מתברר, שהביא לכך שמשה הצעיר יישלח ללמוד בחדר (שמתואר כמלוכלך ומעורר סלידה) בעוד האב זוהה אצלו עם הלימודים בבית הספר הפולני הנקי והמסודר. סיפור חייו של טנדלו' מתפרש אפוא כניסיון לפצות את אביו על החמצת מימוש האידאלים שלו בגלל לחצי אביו ונישואיו הטרגיים. עם זאת, לא כל המחברים מתארים קשיים רגשיים ביחסיהם עם הוריהם. כך, למשל, שאול פריזר, בעל חיבור מספר 3, מתאר את ילדותו ככנס היחיד של הורים עשירים למדי שטיפחו אותו (אם כי הוא מתלונן שלא התעניינו בנטיותיו המיוחדות) ואילו אור, בעלת חיבור מספר 10, זכתה למערכת יחסים קרובה ורכה באופן יחסי עם שני הוריה, שדאגו לטפחה.

אופיה של התקופה המתועדת באוטוביוגרפיות כתקופת מעבר ניכר במגוון הרחב של התיאורים שעוסקים בחינוך היהודי. חלק מהכותבים מתארים את לימודיהם כילדים רכים בחדר, אך בשונה מחוויות היסוד של רוב בני דור הוריהם וסביהם, החדר מוצג אצלם בתוך הקשר רחב יותר של מסגרות חינוך אחרות – יהודיות מודרניות יותר ופולניות – והוא עצמו (החדר) מושפע מהמודרנה. יוסף פופקיץ, בעל אוטוביוגרפיה מספר 1, מתאר את לימודיו בחדר מתוקן שבו 'מורה' (ראויה לציון העובדה שהוא מכנה אותו 'מורה' ולא 'מלמד') היה 'אדם מתקדם' (עמ' 76). ח.ב.ד., בנו של הרב המקומי בעיירה במחוז המזרחי של ביאליסטוק ובעל חיבור מספר 2, מתאר מפגש עם מלמדים מסגנונות שונים. כאשר עמד מול מלמד שנהג באלימות הוא החליט 'לשבות', ובסופו של דבר הביא לכך שבני משפחתו הבינו ללבו והעבירו אותו למלמד אחר, רך יותר. בהמשך דרכו בחדר התמודד ח.ב.ד עם המפגש, ברחובות העיירה, עם ילדים יהודים אחרים שבאו מרקע מודרני יותר: 'כנופיה של ילדים דוברי פולנית, שלעגה לפאותי הארוכות ולבגדי החסידים שלי בצעקות "חסיד", "חסיד"!'. הוא אף מתוודה כי התקנא בילדים אלה שהיו בעלי חליפות קצרות והסתובבו בגילוי ראש (עמ' 109-111). אנקור, שם העט של בעל אוטוביוגרפיה מספר 11 באוסף, מתאר בהרחבה איך נמסר לידי מלמד אלים בהיותו בן שלוש או ארבע ומאפיין את החדר כ'תא כלא'. מאוחר יותר נאלץ אביו השמרן לרשום אותו לבית הספר הפולני הממלכתי, שם עבר חוויה חיובית וסובלנית הרבה יותר ופגש דמות מורה 'הרבה יותר ליברלי וסובלני מן המלמד היהודי' (עמ' 462). לימודיו של אנקור במשך שנים מספר במקביל בחדר ובבית הספר הפולני הם מסימניה המובהקים של התקופה.

כותבים אחרים מתארים את חוויותיהם בבתי הספר של רשתות החינוך היהודיות שהגיעו לשיא פעילותן באותה תקופה. 'אם אין כסף, אין תורה', שם העט של בעל אוטוביוגרפיה מספר 20 בקובץ, הכתובה במקורה בעברית, היא תלמיד בית ספר 'תרבות' בעיירה בוולין. חיבורו ממחיש את אורח החיים השונה של תלמידי הרשת מאלה של הלומדים בחדר – בין השאר על רקע הלימודים במסגרת דו מינית. האנוזי, בעלת חיבור מספר 4, למדה בגימנסיה העברית 'תרבות' בוילנה והתמודדה בין השאר עם קושי חברתי שנבע מהיותה אדוקה יותר ברקע הדתי שלה משאר התלמידים (עמ' 175). כמו רבים מהכותבים האחרים גם

היא התמסרה לקריאת ספרים ולימוד כדרך מפלט מהקשיים החברתיים שלה ומהניכור שחווה מבני משפחתה.

כותבים אחרים מתעדים את חוויותיהם בבתי ספר של הרשת החילונית היידיסטית 'צישא' (עמ' 236-240), בעולם הישיבות (עמ' 274-297), בבית הספר 'בית יעקב' (עמ' 543-547), ועוד. מבט כולל על התייחסותם של הכותבים לסוגיות אלה מאשש את טענתו של בסוק במבוא – מתברר שמעבר לחילוקי הדעות האידאולוגיים בין הזרמים השונים שכותבים אלה ואחרים נטו אליהם רב המשותף ביניהם על המבדיל. כך, גם אצל המסורתיים ביותר שבכותבים עולות התלבטויות ודילמות שאפשר לאפיינן כמודרניות; מנגד, אצל החילונים יותר שבהם אפשר למצוא זיקה אל המסורת.

בעקבות הקמתה של מדינת הלאום הפולנית החלה לפעול בפולין מערכת חינוך ממלכתית והוקמו בתי ספר יסודיים עממיים שנועדו להנחיל חינוך פולני לכול. הלימודים בבית הספר היסודי הפולני היו לחלק ניכר מכותבי האוטוביוגרפיות חוויית יסוד מעצבת שהבדילה אותם מדור הוריהם. הם נחשפו לשפה הפולנית, למגוון רחב של עולמות תוכן שלא הכירו ולסביבה חברתית חדשה. כותבים שונים שחיבוריהם נכללים באוסף מתייחסים בפירוט להשפעה של היחשפות זו עליהם. כך, למשל, תיאר פיפע את ההתמודדות של הילדים היהודים המסורתיים עם איסור חבישת הכובע בבית הספר ואת התבדלותם החברתית מילדי הפקידים והרופאים היהודיים שלא הקפידו על שמירת כשרות ושבת (עמ' 311-312). בהמשך, עם זאת, תרם בית הספר רבות לחינוכו של פיפע ולידע העולם שלו, והוא סיים את בחינת הבגרות בין התלמידים הטובים ביותר. משה טנדלז' נמנה עם בני הנוער היהודים שהתקדמו בלימודיהם והגיעו לגימנסיה הפולנית, שם חווה קשיים חברתיים בגלל הרקע שממנו בא, אך למרות זאת סיים את לימודיו וקיבל את התואר בוגר גימנסיה ממלכתית (עמ' 523-530). לצד זאת, חשוב להזכיר את תחושת המבוי הסתום המאפיינת רבים מהכותבים, ובכללם פיפע וטנדלז', שעם סיום לימודיהם נאלצו להכיר בחוסר הסיכוי המוחלט שלהם לזכות במשרה ולבנות בפולין מסלול חיים התואם את הכשרתם – ובראשונה בגלל יהדותם.

רבים מהכותבים מתייחסים, נוסף על הרקע המשפחתי והחינוכי שלהם, גם לפעילותם בתנועות הנוער שפעלו בתקופה זו ביהדות פולין. עם כל חשיבות הרקע האידאולוגי לפעילות התנועות, מסייעות האוטוביוגרפיות להבנת העובדה שהמניע המרכזי של רבים מהמצטרפים אליהן נבע מהמצוקות המשפחתיות והחברתיות שחוו. חלק מהכותבים בחרו פשוט להצטרף לתנועת הנוער שהייתה זמינה להם בעירית מגוריהם. בין כותבי האוטוביוגרפיות בקובץ אפשר למנות כמה מאנשי השומר הצעיר, בית"ר, תנועת הנוער הקומוניסטית (שהייתה בלתי חוקית), בנות אגודת ישראל ועוד. חלק מהם אף חוו מעברים מתנועה לתנועה על רקע חברי ורעיוני. פיפע, שבדבריו פתחתי, עלה לארץ ישראל כאיש השומר הצעיר בשנת 1936 ונמנה עם מייסדי קיבוץ יד מרדכי.

עלילות נעורים שופך אור רב על חייה הפנימיים של קהילה יהודית שעולמה היה נקודת מוצא ויסוד מכונן להתגבשותו של היישוב היהודי בארץ ישראל ושל הגשמת המפעל הציוני. בכרך אחד, ובו קרוב ל-800 עמוד, אנו מתוודעים באופן בלתי אמצעי לעולם שחדל להתקיים זמן קצר לאחר כתיבת חיבורים אלה, אך מוסיף להיות נקודת התייחסות משמעותית בתודעה ההיסטורית הישראלית גם בראשית המאה העשרים ואחת.